

Koç Üniversitesi Yayınları: 213 BURASININ BİLGİSİ
TARİH

İmparatorluğun Öteki Yüzleri: Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar
Derleyen: Fırat Yaşa

Yayına hazırlayan: Nihal Boztekin
Düzeltilen: Defne Karakaya
Kitap tasarımı: Gökçen Ergüven
Kapak tasarımı: Emre Çikinođlu
Kapak resmi: Gövdesi insanlardan oluşan at figürü (Murakk. Behz.d, TSMK, Hazine 20, No: 2165, vr. 36)

© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019
1. Baskı: İstanbul, Mart 2020

Bu kitabın yazarı, eserin kendi orijinal yaratımı olduğunu ve eserde dile getirilen tüm görüşlerin kendine ait olduğunu, bunlardan dolayı kendinden başka kimsenin sorumlu tutulamayacağını; eserde üçüncü şahısların haklarını ihlal edebilecek kısımlar olmadığını kabul eder.

Baskı: A4 Ofset Sertifika no: 44739
Otosanayi Sitesi, Donanma Sk. No: 16 Seyrantepe/İstanbul +90 212 281 64 48

Koç Üniversitesi Yayınları Sertifika no: 18318
Rumelifeneri Yolu 34450 Sarıyer/İstanbul +90 212 338 1000
kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesi yayinlari.com

Koç University Suna Kiraç Library Cataloging-in-Publication Data

İmparatorluğun öteki yüzleri : toplumsal hiyerarşi ve düzen karşısında sıradan hayatlar / Derleyen Fırat Yaşa ; yayına hazırlayan Nihal Boztekin.-- İstanbul : Koç Üniversitesi, 2020.

320 pages ; 16,5x24 cm.-- Koç Üniversitesi Yayınları ; 213. Tarih

Includes bibliographical references and index.

978-605-7685-04-9

1. Turkey--History--Ottoman Empire, 1288-1918--Social life and customs. 2. Turkey--History--Ottoman Empire, 1288-1918. 3. Turkey--Social life and customs. 4. Turkey--Social conditions. I. Yaşa, Fırat. II. Boztekin, Nihal. III. Title.

DR432.1473 2020

- Karagöz, Rıza. *Canikli Ali Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî* 2, yay. haz. Nuri Akbayer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Mert, Özcan. *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Özcan, Abdülkadir. "İstabl." *DİA* 19 (1999): 203-6.
- Özcoşar, İbrahim. "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'inde Eşraf." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14, no. 53 (2015): 127-44.
- Özkaya, Yücel. "Mütesellim." *DİA* 32 (2006): 203-4.
- Tızlak, Fahrettin. *Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.
- Yılmazçelik, İbrahim. *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- . "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, no. 1 (2000): 233-87.
- . "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Yönetim-Halk Münasebetleri." 38. *ICANAS-Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007)*, Ankara: 3381-96.

Biz Osmanlı Değil miyiz? Şii Nureddin ve İbrahim'in Sürgünden Dönüş Mücadelesi

Faruk Yasıçimen

1894 yılının Haziran ayında Babıâli'den Bağdat Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda Hülle'den 68 imzayla Arapça bir dilekçe gönderildiği ve söz konusu dilekçede Caferilerden beş kişinin Bağdat Vilayeti'nde adaletsiz bir muameleye maruz kaldığının yazıldığı belirtiliyordu. Babıâli, konu hakkında vilayet idaresinden izahat beklemekteydi. Dilekçede 1894 yılında vuku bulan ve uluslararası yankıları da olan Samarra Vakıyası esnasında Şiiilerin yaşadığı mağduriyetten bahsediliyordu. Öyle ki, imza sahipleri önce Samarra müftüsünü Şiiiler aleyhindeki hakaret ve kışkırtmalarından dolayı sancak mutasarrıfına şikâyet etmiş ve bu durumu vilayet merkezine de telgraf çekerek bildirmişlerdi. Ardından Bağdat Valiliği, Hülle Kaymakamlığı'ndan konunun araştırılmasını istedi. Bunun üzerine Hülle kaymakamı müftüyü şikâyet eden dilekçeye imza veren beş kişiyi hükümet konağına çağırıldı. İddiaya göre bu kişiler hakarete ve işkenceye uğramış, tutuklanarak şehir merkezinde cümle âleme teşhir edilmişlerdi. Yüzlerine kömür tozu ve çamur sürülerek merkeplere bindirilmiş ve önlerinde davulcu ve zurnacılar, sağ ve sol yanlarında zaptiyeler eşliğinde çarşı pazar dolaştırılmışlardı. Dahası, ahalinin bunları dövmesi için kalabalık yerlerde duraklanmış ve bu kişiler Hülle'nin dışına kadar bu vaziyette çıkartılmışlardı.¹

1 Erken modern dönem Osmanlı toplumunda da toplumun huzurunu bozduğu düşünülen kişiler asayişin tesisi için belli şekillerde itibarsızlaştırılıp mahalle, kasaba ya da şehirden sürgün ediliyordu. Örneğin 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı-Safevi güç mücadelelerinin siyasi ve dinî boyutta kuvvetlice yaşanmakta olduğu bir dönemde yaşayan Hacıye Sabah'ın sürgün hikâyesi bir yönüyle 19. yüzyılın sonlarında Nureddin ve İbrahim kardeşlerin yaşadığı hikâyeye benzemektedir. İddiaya göre Hacıye Sabah, Kızılbaşlığı yaymak amacıyla kadınlara vaazda bulunuyor ve bu toplantılara erkekler de katılabiliyordu. Mahkeme çözümü teşhir ve sürgün cezasında buldu. Nihayetinde, Kızılbaşlığı yaydığı için değil ama erkek ve kadınları aynı mekânda buluşturduğu gerekçesiyle cezaya çarptırıldı. Fakat Hacıye'ye ne tür bir *teşhir* cezası verildiği malum değildir. Leslie Pierce, Hacıye'nin aldığı cezanın ne olduğunu kestirebilmek için dönemin kitaplarına baktığında ata ters bindirmek

Babıâli'ye gönderilen 68 imzalı Arapça şikâyet dilekçesinin sahipleri, bu olayın cezasız kalmamasını, şayet kalırsa kendilerine yapılacak zulmün artacağını söyleyip Hille müftüsünün Şii mezhebine yönelik saldırgan tavrından da vazgeçirilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Şikâyet dilekçelerini bitirirken devlete olan sadakat ve bağlılıklarını da son cümlede şöyle dile getiriyorlardı: “Şiiler fi'l-hakîka burada hukûk-ı medeniyeden sâkıt iseler yine Devlet-i Aliyye'nin zîr-i idâre ve himâyetinde bulunmak üzere diğer münâsib bir beldede iskân ve ikâme edilmekliğimizi niyâz ve istirhâma cür'et eyleriz.”²

Dilekçede bahsi geçen Samarra Vakıası, 1894 yılının Nisan ayı sonlarında yani dilekçeden yaklaşık iki ay önce gerçekleşmişti. Irak'ta Şiiler ile Sünniler arasındaki toplumsal zıtlışmanın yansımalarından biri kabul edilen bu olay, tarihyazımında, küçük bir ihtilafın hızla büyüyerek neredeyse bir mezhep savaşına nasıl dönüştüğüne örnek gösterilir.³ Mezkûr ihtilaf, zamanın en etkili Şii müçtehitlerinden Mirza Hasan Şirazi'nin⁴ bir talebesi ile bir kasap ve kasabın ordu neferi kardeşi arasındaki

ve dizginleri yerine atın kuyruğunu tutturmak (yalancı şahit ve fahişelere verilen ceza) gibi bir ceza örneğinden bahseder. Antep'te verilen teşhir cezalarına örnek, Fatma adındaki kadının bir adamın kendisine tecavüz ettiğini asılsız yere iddia ettiği için aldığı uyarıdır. Fatma mahkemede “Eğer bir daha böyle bir iftirada bulunursam, halk huzurunda yüzüme karalar çalarsınız” der. Erken modern dönemden kamuya açık ve teşhir amaçlı bu cezaların benzerlerini 19. yüzyıl sonlarında Bağdat'ta görmek, asayişli sağlamak için devletin aldığı tedbirler arasındaki sürekliliği göstermesi bakımından ilginçtir. Elbette devletin burada yeni bir cezalandırma biçimi üretmediğini fakat mevcut toplumsal algıdaki ceza imgesine uygun düşen bir pratiği uyguladığını düşünmek daha doğru olmalıdır. Leslie Pierce, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab* (Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press, 2003), 269-75. Fikret Yılmaz da örfî cezalar arasında teşhir maksadıyla yüze kara sürmekten bahsetmektedir. Fikret Yılmaz, “Zina ve Fuhuş Arasında Kalanlar: Fahişe Subaşı'ya Karşı,” *Toplumsal Tarih* 220 (2012): 220.

- 2 BOA, BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası) 418/31298, 6 Zilhicce 1311 (10 Haziran 1894). Dilekçenin son cümlesi Şii tebaanın hem devlet güvencesindeki hukukun bir parçası olduğunu hem de mefhumu muhalifinden ve bir önceki savla kısmi bir çelişki içinde, bu intibak sürecinde bir sıkıntı yaşandığını gösterir. Otoriteye karşı önceden şartlanmış bir isyan yoktur. Yalnızca devletten haklarının korunmasını beklerler. Devletin idare ve himayesindeki başka bir bölgeye gönderilme teklifleri de retorikten ibaret olabilir. Mağduriyetlerinin giderilmesini istedikleri anlamında bir ifade olmalıdır.
- 3 Gökhan Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* (Londra: Routledge, 2006), 113; Meir Litvak, *Shi'i scholars of nineteenth-century Iraq: the ulama of Najaf and Karbala* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 167.
- 4 Mirza Hasan Şirazi'nin şöhreti İran hükümdarı Nasiruddin Şah'ın 1870 yılında Atebat-ı Aliyye'ye yaptığı ziyaret esnasında Şah'ın kendisine gönderdiği hediyeleri reddetmesiyle artmıştı. İleriki yıllarda hem Irak hem de İran'da üst seviyedeki müçtehitlerden kabul edildi. 1874 yılında nüfusunun çoğunluğunu Sünnilerin teşkil ettiği Samarra'ya taşınması

sıradan bir alacak-verecek davasından çıkmıştı. Ancak yerel hükümet ihtilafın önünü alamadığı için dallanıp budaklanmış ve nihayetinde olaya hem kasabadaki İranlılar ve Mirza Hasan Şirazi'nin talebeleri hem de yerel Sünni halk karışmıştı. Dahası Şirazi'nin talebeleri arasında farklı devlet tebaası da bulunduğundan İngiliz, İran, Hindistan ve Rus konsoloslukları da olaya müdahil olmuştu. Sonuçta Samarra Vakıası'nın yatışması 1894 yılının Ağustos ayını bulacaktır.⁵ Dolayısıyla bahsi geçen yazışmalar yapıldığı esnada Samarra Vakıası'nın sosyopolitik ve psikolojik etkileri devam ediyor olsa gerektir.

Merkezî hükümetin izahat talebinden dokuz gün sonra, Bağdat Valisi Hacı Hasan Refik Paşa, Sadaret'e gönderdiği yazıda bu iddiaları tamamen yalanladı. Ona göre mesele, mutasarrıflık merkezinin Hille'den Divaniye'ye kaydırılmasından hoşnutsuz olan Hille naibi ve ceza reisinin hilekârlığından ibaretti; çünkü Hasan Paşa'ya göre Hille Naibi Abdülnâfi Efendi ile Ceza Reisi Emin Efendi, Hille'de gelirleri bulunduğu burayı terk etmek istememekteydi. Mezkûr mutasarrıflık merkezinin Hille'den takriben aralarında 100 km mesafe bulunan Divaniye'ye kaydırılmasına engel olmak için bu yola başvurmuşlardı. Durum ciddiyet kazanınca, Vali Hasan Paşa, naip ile ceza reisinin görev yerlerinin değiştirilmesini Meşihat ve Adliye nezaretlerinden talep etti. Meşihat, Vali Paşa'nın talebini dikkate alarak naibi azletmesine rağmen Adliye Nezareti'nden ceza reisi hakkında henüz bir karar ulaşmamıştı. Vali Hasan Paşa'ya göre naip ile ceza reisi, kendilerine karşı gelen Müftü Mustafa Efendi hakkında da imzalı dilekçeler vasıtasıyla kara propaganda yaptırıyordu.

Korku

Hasan Refik Paşa, dilekçe gönderen kişilerin vilayet merkezine çağırıldığı bilgisini teyit ediyordu. Ona göre, dilekçede imzası olanların hepsi davet edilmesine rağmen yalnızca beş kişi gelmişti. Gelenlerden biri, isim ve imzasının dilekçeye yazıldığından haberdar bile değildi. Yapılan tahkikatta diğer dört kişi, bu fesada bilerek karıştıkları ortaya çıkınca uyarılmış ve durumları hakkında mahalli hükümete verilmek üze-

pek çok kimse için sürpriz olmuştu. Şirazi'nin Samarra'daki faaliyetleri Osmanlı Devleti'ni endişelendirmişti. Elie Kedourie, "The Iraqi Shi'is and Their Fate," *Shi'ism, Resistance, and Revolution* içinde, der. Martin Kramer (Boulder, Colorado: Westview Press, 1987), 138.

- 5 Samarra Vakıası'nın Iraklı Şiiiler ile Sünniler arasında küçük çaplı bir mezhep savaşı olduğu ve toplumda mevcut zıtlasma ve çatışma potansiyelini yansıttığı iddiasına ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Olayın ayrıntıları böyle bir zıtlasmanın yerel Şii ahaliden ziyade özellikle Samarra'da ikamet etmekte olan yabancı Şiiilere karşı yapıldığını ve arka planda farklı grup ve motifler olduğunu göstermektedir. Faruk Yaslıçimen, "Sunnism versus Shiism? Rise of the Shiite Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq," yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2008, 141-52.

ŞEKİL 11.1 20. yüzyıl başlarında Bağdat Mercan Camii civarı (İBB Atatürk Kitaplığı Kartpostal Arşivi).

re ellerine resmî yazılar tutuşturulup gönderilmişlerdi; yani yüzlerine karalar sürülmemiş, eşeklere ters bindirilmemiş, davulcu ve zurnacılar eşliğinde ve zaptiyeler nezaretinde çarşı pazar dolaştırılmamışlardı. Hasan Paşa, meselenin aslının bundan ibaret olduğunu ancak aradan bir vakit geçtikten sonra olayı büyütme için kasten Şii-Sünni meselesiyle irtibatlandırılıp abartıldığını ifade etti. Paşaya göre, mezhepsel farklılıklara istinaden toplumsal kargaşa çıkarmaya çalışan bazı İranlılar daha bir süre önce İran Karperdazi tarafından oradan uzaklaştırılmıştı. Fakat yerli halktan ve Hille Şiiilerinden Nureddin ve İbrahim gibi kişiler, ki Hasan Paşa bunların kötü hallerinin vilayetçe malum olduğunu söylüyordu, hâlâ Hille'deydi. Muharrem ayı

yaklaşmaktaydı ve Hasan Paşa taziye ve mersiye cemiyetlerine fesat karıştırılmasından endişe ediyordu. Ortaya çıkabilecek herhangi bir kargaşayı engellemek adına Nureddin ve İbrahim kardeşlerin "bir müddetcik" Musul vilayetindeki Köysancak kasabasına gönderilmeleri gerektiğini dilekçede belirtmişti.⁶

Vali Hasan Paşa'nın talebi kabul edildi; çünkü Bağdat'ta mezhep temelli bir toplumsal kargaşa çıkması, merkezî hükümetin en çekindiği konulardan biriydi. Halihazırda Samarra Vakıası'nın hafızası tazeydi. Yaklaşık bir ay sonra Hamza Ağazade Nureddin ve İbrahim (tam adı Hillevi Hamzazade İbrahim Hilmi olarak geçer) adlarında iki kardeş Sadaret'e bir dilekçe göndererek haklarında mahkeme kararı olmaksızın memleketleri Hille'den Musul vilayetinin Köysancak kasabasına sürgün edildiklerini beyan ettiler. Köysancak, Musul'un Şehrizor sancağında ve

6 BOA, BEO 420/31450, 12 Zilhicce 1311 (16 Haziran 1894).

Kerkük'ün 70 km kuzeyindeydi. Ahalisi Müslüman Kürtlerden oluşmaktaydı ve Hille'nin yaklaşık 500 km kuzeyinde bulunduğu için ikliminin farklı ve havasının daha soğuk olduğunu düşünebiliriz. Bu yüzden Nureddin ve İbrahim kardeşler sağlık sorunları nedeniyle sıcak bölgelere nakledilme taleplerini arz ettiler. İki kardeşin dilekçelerinin son cümlesi, yukarıdaki gibi, dokunaklı bir ifadeyle son buluyordu: “Hâşâ itlâfımız maksûd ise eziyetle can çekiştirilmekdence sûret-i i' dâmımız daha evlâdır. Rasulullah aşkına, dâmen-i mürüvvet ve vicdân-ı merhamet-i şâhâneye sığınıyoruz.”⁷

Hasan Refik Paşa, Nureddin ve İbrahim kardeşlerin meseleyle ilişkisini tam olarak ifade etmiyordu. Hatta dilekçelerden birine imza koyup koymadıklarını da Sadaret'e bildirmemi. Adı geçen Hille naibi veya Hille ceza reisiyle olası irtibatlarına dair de izahat getirmiyordu. Öyle ki bu kardeşlerin Hille kaymakamı tarafından müftüyü şikâyet etmesi üzerine çağrılan kişilerden olup olmadığı da belirtilmiyordu. Sadece Nureddin ve İbrahim'in “Hille'de râhat-ı 'umûmiyyeyi ihlâl ve ifsâda sa'y itmekte” ve “sû-i halleri merkez vilâyetince ma'lûm” olduğunu söylemekle yetiniliyordu.

Nureddin ve İbrahim kardeşlerin sıcak bir bölgeye gönderilme talebi kabul edilmese de sürgünlerinin başladığı 1894 Mart'ından 1895 Temmuz'una kadar ikamet ettikleri Köysancak kasabasından Musul vilayet merkezine nakledilmeyi başardılar. Nakilleri hicri takvime göre muharrem ayının on ikisine denk gelmekteydi; ancak sıcak bir bölgeye, bilhassa Bağdat'a dönme istekleri devam etmekteydi. Bunun için Sadaret'e dilekçe üstüne dilekçe gönderdiler. İki kardeşin aradan yaklaşık altı ay geçtikten sonra yinelenen talepleri, yeniden Bağdat Valisi Hasan Paşa'ya takıldı. Hatta vali, haklarında daha sert bir dil kullanıp Nureddin'in mezhebini vurgulayarak ondan bu defa “Şii Nureddin” diye bahsetmeyi tercih etti. İki kardeşin “uygunsuz ve mefsedet takımından” olduklarını, Hille'de yaptıkları tahrik ve çıkardıkları fesadın Sünniler ve Şiiler arasında ihtilafa sebebiyet verip huzuru kaçırdığını ve çevre kazaların dahi asayişini ihlâl ettiğini ifade edip Bağdat'a nakledilmelerinin uygun olmayacağını bildirdi; çünkü paşaya göre Bağdat'a dönmeleri “maslahaten ve siyâseten” caiz değildi.⁸

Nureddin ve İbrahim kardeşler 1895 yılının Ocak ayından itibaren dilekçelerini sıklaştırdılar. Şayet İstanbul'a dilekçe yazmazlarsa Bağdat'a bir daha dönememe ihtimalinden korkmuş olmalı. 12 Ocak 1895 tarihinde Nureddin yeni bir dilekçe yazdı. Dilekçesi bu sefer Bağdat'a nakil talebinden fazlasını içermekteydi. Öyle ki Vali Hasan Paşa'yla aralarındaki husumetin geçmişine dair de malumat veriyordu.

7 BOA, BEO 418/31298, 6 Zilhicce 1311 (10 Haziran 1894).

8 BOA, BEO 529/39639, 5 Cemaziyülâhır 1312 (4 Aralık 1894).

Bunu yaparken Devlet-i Aliyye'ye olan sadakat ve kulluğunun kendisine baba ve dedelerinden miras kaldığını, "terakkî-i emvâl-i hazîne ve ıslâhât-ı mühimme hususunda" yaptığı hizmet ve katkıların önceki vali ve mutasarrıflarca da bilindiğini açıkça yazmıştı. Ancak bazı fesat ehlinin gazezlerinden dolayı Hacı Hasan Paşa'nın kendisinden hoşlanmadığını ve Paşa'nın kanun dışı olarak mallarını müsadere ettirdiğini belirtti. Bunun üzerine Nureddin, meseleyi Şûrayıdevlet'e taşıdığını ve 13 Haziran 1893 tarihinde çıkan kararın haklılığını tasdik ettiğini iddia etti. Böylece Nureddin zararın tazminine hak kazanmıştı. Meseleye ilişkin bir şikâyetname hazırlayıp İstinaf Mahkemesi'ne takdim etmiş, lakin işin ucu bizzat Vali Paşa'ya dokunduğundan, mahkeme reisi işi "meskût-u anha" bırakmış, başka bir deyişle örtbas etmek istemişti. Nureddin durumun farkında olduğundan, Sadaret ve Şûrayıdevlet'e tekrar telgraflar çekmeyi ihmal etmedi.

Adliye Nezareti 20 Aralık 1893 tarihinde "Bağdat İstinaf Mahkemesi Müdde-i 'Umûmî Müdürlüğü"ne konuyla ilgili bir yazı gönderdi. Bu yazı, Divaniye sancağı müddeiumumi muavinliğine tebliğ edilmiş ancak, iddiaya göre, iş yine hasıraltı edilmeye çalışılmıştı. Bu esnada Nureddin kritik bir hamle yaparak Bağdat Nakibüleşrafi Seyyid Süleyman Efendi'nin kendi arazisi civarındaki büyükçe bir kamu arazisini gasp ettiğini iddia etti. Nureddin işte bu nakibin kışkırtmasıyla Vali Paşa'nın kendisini Musul'a sürgün ettiğini iddia ediyordu. Ona göre vali bununla da kalmamış, 5.000 lira kıymetindeki emlakini 140.000 kuruş gibi düşük bir ücrete sattırmıştır. Dahası Nureddin, Bağdat'ın Cezire kazasındaki 120 tağar⁹ (96.000 okka) miktarındaki arazi hasadının satılıp Hazine'ye teslim edilmesini istirham ettiği halde Vali Hasan Paşa buna da yanaşmamıştır. Nureddin'in tahminine göre o vakitler bir tağar arazi mahsulüne 600 kuruş fiyat verildiği halde, Vilayet Meclisi onun mahsulü hakkında -memur icraatı olmaksızın ve müzayedede edilmeksizin- her bir tağarının 520 kuruş zararla sadece 80 kuruşa satılması kararını almış ve söz konusu emir kaymakamlığa gönderilmiştir. Nureddin, satış işleminden¹⁰ hazineye teslim edilen 10.000 kuruşun tarafına iadesini talep etmiş fakat bu da gerçekleşme-

9 Tağar eskiden bölgelere göre değişiklik gösteren bir zahire ölçüsüdür. 1 tağar Bağdat'ta o dönem 800 okkaya karşılık gelmektedir.

10 Satış işlemi belgede "muâmele-i ferâğîyye" şeklinde geçmektedir. Şemsettin Sami'nin *Kâmûs-ı Türki'sinde* bu madde şöyle açıklanır: "Arazi-i emiriyye ve musakkafat ve mustağillât-ı mevkûfenin hakk-ı tasarrufunu eski sahibinin yeni sahibine terkle kat'ı ta'alluk eylemesi ve buna dair muâmele-i resmîyye ve kalemiyye ki, Defter-i Hâkânî Nezaretince ve taşralarda nezâret-i müşarun-ileyhânın me'mûru ma'rifetiyle icrâ olunur." Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türki* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317), 986. BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894).

miştir. Ayrıca kefaleti toplam 67.000 kuruş tutmasına rağmen, tüm emlaki zararına satılmış ve satıştan toplam 140.000 kuruş gelir elde edilmiştir.¹¹

Yeis

Nureddin dilekçesinin buraya kadarki kısmında mağduriyetinin mali ve hukuki boyutuna ilişkin bilgiler verdikten sonra, üslubu değiştirip kişiselleştirir. Devlete sadakatini tekrar hatırlatır ve “altmış yaşında mümin ve muvahhid olduğu”nu beyan eder. Yaşının altmışa dayandığını söylemesi, bu ihtiyar haliyle tehlikeli işlerden uzaklığını vurgulamak için olsa gerektir. Devletin Şii tebaasından olduğunu söylemek yerine, “mümin ve muvahhid” olduğunun altını çizmesi ise dinen ve siyaseten devlet yetkilileriyle paylaştığı zemine atıfta bulunmaktadır. Bir yandan bu bir söylemsel taktiktir, öte yandan da en nihayetinde ortak bir noktanın varlığına işaret eder. Dilekçenin sonlarına yaklaşırken, tıpkı diğer dilekçelerde olduğu gibi, Nureddin kişisel üslubunu dokunaklı bir hale büründürür; Vali Paşa'nın hakkında yaptığı muamelenin Haccac-ı Zalim zamanında bile vuku bulmadığını söyler. Sakifli Haccac bin Yusuf bir Emevi valisi, Emevi hilafetinin müdafisi ve zorbalığıyla meşhur bir idarecidir. Siyaseten gerekli görüp Mekke'yi kuşatacak, Kâbe'yi mancınık atışlarıyla tahrip edebilecek ve içindeki hacıların ölmesini umursamayacak kadar gözü karadır. Hicaz kuşatmasında binlerce masum insanın ölmesinden mesuldür. Nureddin'in verdiği bu örneğin mübalağalı olduğu aşikârdır. Zaten asıl maksadı, zamandaşlarının da düşündüğü ve yaptığı gibi, gerçek bir tarihi karşılaştırmadan ziyade meramını kuvvetlice vurgulamaktan ibarettir.¹²

Nureddin daha sonra meselenin hukuki boyutuna tekrar döner. Osmanlı Devleti'nin Şii tebaasından biri olarak “hacz ve bey' gibi mu'amelât[ın] meclis-i idâreye değil ancak mehâkime 'aid” olduğunu devletin üst mercilerine hatırlatabilecek kadar kuvvetler ayrılığı ilkesinin içeriğine hâkim ve özgüveni yüksektir. “Teb'îdim iğrâz-ı şahsiyyeden mütevellid ise de emvâl ve emlâkimin müsâderesi câ'iz olmaz” diyerek pozisyonunu kuvvetlendirir. Burada Nureddin üslubunu yeniden kişiselleştirmiş ve iki yüz kişiden oluşan aile efradının halinin perişan olduğunu beyan etmiştir. “Merhamet ve şefkat-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhiye kâil” olduğundan borçlanarak devlet makamlarına elliden fazla telgraf çektiğini, fakat hastalığına dair Sıhhiye Komisyonu'ndan aldığı raporları Musul'dan yazdığı telg-

11 BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894).

12 Devlet yetkilileri de iç bürokratik yazışmalarında benzer bir ifade tarzı benimsenmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Yaslıçimen, “Osmanlı Devleti'nin İran Eksenli Irak Siyaseti ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi,” *Bilgi ve Toplum* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 321-30.

raflarla bildirmesine rağmen hiçbir cevap alamadığını esfle bildirir. Şayet devletin diğer tebaası gibi “hazret-i hilâfet-penâhînin vedâ’-i ‘aliyye olan teb’âlarından ise” Hacı Hasan Paşa’nın zulmünden kurtarılması gerektiğini söyleyip uzun dilekçesini şöyle bitirir: “Çünkü velînîmet-i bî-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretleri hiçbir vakit bu misüllü ahvâle kâil olmazlar. Şayet Devlet-i Aliyye’den addedilmiyor isem artık vatanımı terk ile hukukumu müşârun ileyhden muhafaza edecek bir mahalle gitmekliğime müsâ’ade buyurulmasını istid’a eylerim.”¹³

Bu son cümleler gerçekten ilginçtir. Öncelikle Nureddin, devletin topluma bakışında, tebaanın yöneticilere Allah’ın bir emaneti (“vedâ”) olarak bırakıldığı telakkisinin bilincindedir, hatta bunu merkezî idareye hatırlatmaktan da kaçınmaz. Osmanlı siyasi düşüncesinin devlet idarecilerini tebaayı korumak, gözetmek, selamet ve refahını sağlamakla mükellef kılan bir tarafı vardır. Tebaa, yani tabi olanlar özgürdür ancak aynı zamanda Allah tarafından padişahın himaye ve korumasına bırakılan emanetlerdir: Tıpkı üzerinde çalıştıkları toprak gibi.¹⁴ Halil İncalcık erken dönem Osmanlı padişahlarının tebaayı Allah’ın bir emaneti (“vedâtullah”) olarak gördüğünü ifade eder. İdareciler nizamın sağlanabilmesi için halkın refah ve adalet içinde yaşamasından mesuldür.¹⁵ Nureddin hiç yoksa Osmanlı siyasi anlayışının bu maddesine aynı kültür medeniyet havuzunu paylaştığından ötürü vâkıf olmalıdır. Zira devletle yazışırken doğrudan bu kavrama atıfta bulunuyordu: “çâkerleri zât-ı şevket-semât-ı hazret-i hilafet-penâhînin vedâ’-i ‘aliyye olan teb’âlarından isem ...”¹⁶ Bir adım ötesinde, yerel idareden daha çok güvendiği aşikâr olan merkezî hükümetle yazışırken bu söylemi tercih etmesinin bilinçli olduğunu varsayabiliriz. Yerel idareyle ilgili sıkıntılarını merkezî otoriteye başvurarak çözebilme ihtimaline güvenmektedir. Haddizatında, mali işlerde kendisine yapılan haksızlık iddiasına göre Şûrayıdevlet tarafından ortaya koyulmuş ve merkezden gelen emirle hakkı-

13 BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894).

14 Dick Douwes, *The Ottomans in Syria: A history of Justice and Oppression* (Londra, New York: I.B. Tauris, 2000), 3.

15 Halil İncalcık, “Osmanlı Padişahı,” *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 13, no. 54 (2010): 9-20. Bu makale ilk olarak 1958 yılında *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*’nde yayımlanmıştır.

16 BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894). Osmanlı siyasi kültürünün bu kavramına aşina olması ve bunu bilinçli olarak kullanması elbette önemlidir. Ancak daha ilginç bir Şii olarak Sultan II. Abdülhamid’e “hilafet-penâh” olarak hitap etmesidir. Bunun nedeni metnin merkezî hükümete telgraf şeklinde gönderilirken arzuhalci tarafından inşa edilmesi olabilir. Abdülhamid dönemi bürokratik yazışmalarında “hazret-i hilafet-penâh” sıfatının eklenmesi âdettendir. Benzer şekilde, talebinin merkezden yankı bulmasını ümit eden Nureddin’in bir söylemsel stratejisi gereği de olabilir. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2008), 128.

nın iadesine yönelik hukuk yolu açılmıştır. Dokunaklı son cümleler ise devlet ile toplum arasındaki hiyerarşinin bir yansımasıdır. Yukarıdan merhamet bekleyen bir tebaa olan Nureddin, son çare olarak vatanını terk etmek ve belki de tabiyetini değiştirmekten bahsetmektedir.

Hatırlanırsa, 68 imzalı Arapça dilekçe de benzer bir ifadeyle son buluyordu. O dilekçede devletin himayesinde başka bir yere gönderilmekten bahsedilirken Nureddin doğrudan doğruya tabiyet değiştirmeyi dile getirir. Bunca sadakat vurgusundan sonra onun böyle bir ihtimali zikrederek merkezî otoriteyi İran veya İngiltere'ye sığınmakla tehdit etmek yerine sadece iddiasını kuvvetlendirmek istediğini düşünebiliriz. Devlet ve halifeye sadakatini tekrar tekrar vurguladıktan sonra tabiyet değiştirmekten bahsetmesi bir açıdan dilekçenin dokunaklılığını artırma amacına matuftur. Doğrusu bu tutum Nureddin'e mahsus da değildir. Osmanlı ve İran devletlerinde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında yüksek makamlara yazılan dilekçeler benzer retorikler ve mübalağalı ifadelerle doludur. Dilekçe sahipleri devletle yazışırken kendi yararlılıklarını ön plana çıkarmayı da ihmal etmezler.¹⁷

Musul Valisi Azer, 1895 yılının Nisan ayında Nureddin'in şiddetlenen hastalığından bahsetmiş ve onun merkezî idareden himmet beklediğini bildirmiştir. Aynı senenin Haziran ayında Nureddin, Sadaret makamına bir telgraf daha gönderir ve elliye aşkın telgrafına bir cevap alamadığından yakınır. Hakkında hiçbir hüküm olmaksızın on beş aydır Musul'da sürgünde bulunduğunu, ailesinin Hille'de ve emlakinin da ağyar elinde heba olduğunu belirtip, kendisi gibi "sâdık bir teba'anın mazlûmiyetini [ve] mağdûriyetini aramamak sormamak merhamet-i tâcdârî-i a'zamîye ba'iddir" diyerek umudunu kesmediğini beyan eder. Bu dilekçeyi de yine dokunaklı bir ifadeyle şöyle bitirmiştir: "dûçâr olduğum zulm-i i'tisâfa gökdeki melekler bile kan ağlamaktadır. Allah ve Resul aşkına olsun hakkımda bir tahkîkât-ı hakkaniyetkârâne icrâ buyurulsun! Gerçekten müstehakk-ı mücâzât isem mahvım, değilsem sâmi-i şerî'ât olan Halife-i Resul-i Rabb-ül 'Âlemîn Efendimizin sâye-i şâhânelerinde mazhâr-ı afv olmak şıklarından birisinde mu'âmele görmek isterim. ... Bağdad'da ikâmetimin bir gün evvel emr ve i'tâsını istirhâm ederim."¹⁸

Nureddin 1894 yılının Ekim ayında gönderdiği başka bir dilekçede de hastalığının hayattan ümit kesecek raddeye vardığını, vatanından uzakta han köşe-

17 Serhan Afacan, "Devletle Yazışmak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihçiliği'nde Dilekçeler," *Türkiyat Mecmuası* 21 (2011): 14-5.

18 BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894). Benzer şekilde "Siz de bize yardım etmezseniz kimsesiz kalırız" tarzında muhatabı etkilemeye yönelik ifadeler de sık sık kullanılır. Bkz. Afacan, "Devletle Yazışmak," 14-5.

lerinde süründüğünü ve aile efradını görememekten duyduğu büyük üzüntüyü belirtmişti. Musul Vilayeti'nin maruzatıyla durumundan bahsettiği dilekçede kendi anlattıklarına değil de Bağdat Vilayeti'ne güvenilmesini adaletsiz bulup, "muvaahhidinden ve devlet ve millete sadakati sebkat itmiş emekdârândan" olduğunu söylemesi manidardır. Nureddin buna delil olarak Ordu-yı Hümayun erkânını, Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa'yı, Hülle eski mutasarrıfı Celaleddin Paşa'yı ve Bitlis eski valisi Mahmud Bey'i referans gösterir. Bu kişilerden Celaleddin Paşa'nın o sıralar Dersaadet'te olduğu bilgisini de merkezî hükümetle paylaşır. Aynı senenin Ekim ayı çıkmadan bir dilekçe daha göndermiştir Nureddin. Bu dilekçenin tonu biraz daha gergin, sert ve daha dokunaklıdır. Hastalığının şiddetlendiğini defalarca telgrafla bildirdiği halde bir cevap alamamasına sitem eder. Artık telgrafların ücretini dahi ödeyememektedir. Malı mülkü haciz ve müsadere edilmiştir. Harçlık edecek parası dahi kalmamıştır. Borçlanmakta, han köşelerinde perperişan bir hayat geçirmektedir. Hayatının tehlikede olduğunu, haline merhamet edilmezse telef olacağını söyler. Sıhhiye Komisyonu'nun kendisi hakkındaki raporu da bunu göstermektedir. Sabrı, tahammülü tükenmiştir. Artık bu telgrafına da cevap alamazsa devlet içindeki adalet arayışına Irak'ta bulunan, ismini belirtmediği bazı sefirlerin tavassutuna başvurarak devam etmek zorunda kalacağını ifade eder. Ardından da ekler: "Çünkü yeis derece-i nihâyeye vardı." Bu noktaya kadar sorunlarını çözmek için devlet içindeki bağlantılarını referans gösteren ve zaman zaman da müracaat eden Nureddin'in son çare olarak sefiirlere başvurmayı düşünmesi ve bunu merkezî hükümete bildirmesi dikkate şayandır. İfadesini biraz olsun yumuşatacak şekilde, hiç olmazsa tedavi amaçlı ve ölmeden önce aile efradını bir kere daha görebilmek için Ordu-yı Hümayun merkezi olan Bağdat'a gönderilmesini rica eder. Bir kabahati olsa bile, emsali durumdakilerin affedilebildiğini söyler. Nureddin telgrafla gelecek cevabı beklemektedir.¹⁹

Acaba Nureddin emsali durumdakiler derken neyi kastediyordu? Doğrusu, ileriki yıllarda Bağdat'ta daha ciddi ve acil durumlar ortaya çıktığı halde, merkezî hükümet daha esnek ve müsamahakâr davranabilmişti. Örneğin 1902 yılında Kerbelâ'da Abdülrezzak adında bir adam bir cemiyet kurmuş ve hempalarıyla birlikte neredeyse bir paralel hükümet gibi hareket etmişti. Cemiyetin üyeleri kendi çıkarlarını korumak amacıyla Osmanlı ve İran Şii tebaasını kendi mahkemelerinde yargılamaya cesaret edebilmiş, kendi adlarına vergi toplayıp kan parası denen diyet-i şeriyenin üçte birini dahi isteyebilmişlerdi. Cemiyet üyeleri bir süre sonra hükümet tarafından derdest edilip Halep'e sürgün edilmiş ve sorgularında suçlarını itiraf etmişlerdi. İran hükümeti ise,

19 BOA, BEO 492/36893, 11 Rebiyülâhır 1312 (10 Aralık 1894).

ilginç bir şekilde, bu mücrimler lehine müdahalede bulunmuştu. Aylardan muharrem olması ve Bağdat'ın ziyaretçilerle dolup taşması münasebetiyle merkezî hükümet bu adamların herhangi bir kargaşaya sebebiyet vermemeleri için Halep vilayetinin çöl bölgelerine sürgün edilmelerini, bilhassa Zor sancağına gönderilmelerini tavsiye etti. Muharrem sonrasında soruşturmanın devamı kaydıyla Bağdat'a geri gönderilebileceklerini de ifade ediyordu.²⁰ Bununla mukayese edildiğinde Nureddin ve İbrahim kardeşlerin durumları daha ehemmiyetsiz olduğu halde, eve dönebilmeleri yahut bunun önündeki engellerin hafiflemesi daha uzun zaman alacaktır.

Diğer yandan, ne talihsizliktir, Nureddin'in referans gösterdiği kişilerden Sırrı Paşa, Şiiliğe müsamahayla yaklaştığı gerekçesi yahut iddiasıyla görevden alınmıştır. Meşhur Plevne müdafii Gazi Osman Paşa himayesindeki Sırrı Paşa, Balkan vilayetlerindeki mektupçuluk ve mutasarrıflık vazifelerinden sonra Anadolu vilayetlerinde görev yapmış ve daha sonra 1889 yılı Aralık ayında Bağdat valisi olarak atanmıştı.²¹ Talihsizliği, "deli" lakaplı ve tayininden 1896'daki vefatına kadar Bağdat'ta sürekli sorun çıkartan Nusret Paşa ile aynı zamanda vazifeye başlamasıydı. Eski tip bir Tanzimat adamı, Midhad Paşa'nın muarızı, her gittiği yerde valilerin püsküllü belası ve başına buyruk Nusret Paşa, Bağdat 6. Ordu Fahri Müfettişliği'ne, biraz da uzaklaştırılmak maksadıyla, tayin edilmişti. Her ne kadar Sırrı Paşa 1891 yılında İngilizlerin desteğiyle Irak'ta Şiiliğin yayılmakta olduğunu ve bunun da diyanet ve siyaseten mahzurlu oluşunu merkezî hükümete bildirmişse de Sırrı Paşa'nın vazifesine son veren gelişme, Nusret Paşa'nın onun hakkındaki ithamı değil ancak bölgede Şiiliğin ve İran etkisinin artmasına set çekememesi nedeniyle II. Abdülhamid'in güvenini kaybetmesi olacaktır. Yerine dindar karakteriyle tanınan Hacı Hasan Refik Paşa atanacaktır.²²

20 BOA, DH. MKT 485/33, 13 Muharrem 1320 (22 Nisan 1902).

21 Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak: Die Provinz Bagdad, 1817-1917* (Bamberg: University of Bamberg Press, 2012), 155-7. Sırrı Paşa'nın Şiiliğe temayül ve muhabbeti olduğuna dair iddialar arasında örneğin paşanın Kufe ve Amara'da 2.000 civarında Şii gencin askere alınmasını engellemeye çalışması BOA, Y.PRK. MYD 9/58, 30 Zilkade 1307 (18 Temmuz 1890) ve yine askere alma konusunda Nusret Paşa'nın Sırrı Paşa'yı İranlılarla birlikte hareket etmekle suçlaması gösterilebilir. BOA, Y.PRK.ASK 73/102, 7 Zilhicce 1308 (14 Temmuz 1891). Hatta iddiaya göre, Sırrı ve Nusret paşalar arasındaki husumet, taraflardan birinin yabancı konsoloslara müracaat etmesine kadar varmıştı. Yıldız Sarayı çözümü Nusret ya da Sırrı Paşa'nın görev yerini değiştirmeye bağlamıştı. BOA, İ.HUS 7666, 9 Zilkade 1311 (14 Mayıs 1894). Sırrı Paşa, Bağdat'ın ardından 1891 yılında Diyarbakır valisi olarak tayin edilmiş ve 1895 yılında burada hayatını kaybetmiştir.

22 Çetinsaya, *The Ottoman Administration of Iraq*, 52-53 ve 106. Christoph Herzog, bu noktada Sırrı Paşa'ya olan güven kaybının sadece Şiiliğin yayılmasına engel olamamasından

Israr

Peki, Nureddin'in sürekli istirhamları yankı bulabilmiş midir? Henüz değil. Ancak merkezî idareye yazdığı her dilekçede, Şii mezhebine mensup yerel bir âyan olarak kendini devletin olağan bir tebaası şeklinde görür ya da gösterir. Mezhep meselelerini işin içine karıştırmaz. Yerel otorite kendisine haksızlık ettiğinde merkezî otoriteyi nihai adalet mercii görür. Merkeze güvenmektedir. Eğer güven unsuru hiç olmasaydı, Nureddin ısrarla merkezî hükümet nezdinde teşebbüste bulunmazdı. Nureddin örneği merkez ile çevre arasında kurulan dikotomik ilişki ve suni ayrımın biraz sorunlu olduğunu da düşündürüyor. Zira Nureddin için merkezî hükümet, uzak diyarlardaki tebaaya yerel hükümetten daha yakın görünebilmektedir. Nihayetinde 19. yüzyıl taşra idaresinde meclis ve komisyonların yaygınlaştığı, yerel seslerin daha çok duyulur ve temsil edilir olduğu ve gelişen diğer dinamiklerle birlikte yerel faillik yükseldiği bir dönemdir.²³ Öyle ki, devlet askerî otoritesinin zayıf olduğu çöl bölgelerinde siyasi otoritesine istinaden müzakere gücünü kullanırken, yine yerel faillik bu sefer kendisini müzakere şeklinde göstermiştir.²⁴

Bunlarla birlikte merkezî hükümetten bir türlü istediği yanıtı alamadığıdaysa başka ülke sefirlerinin aracılığını üstü kapalı olarak beyan etmesi ve tabiyet değiştirebileceğini imâ etmesi dikkate değerdir. Doğrusu Nureddin'in tutumu yerel faillik arayışının veçhelerindedir. Ekim 1894'te gönderdiği iki dilekçesinden de bir sonuç alamayınca, tabiyet değiştirme imkân veya ihtimalini 1894 yılının Aralık ayında gönderdiği başka bir dilekçede daha açıkça ifade eder: "Çâkerleri devlet-i ebed-müddet-i 'Osmanîyye teba'asından olduğumuzdan hukûkumuzun muhâfaza buyurulmasını istid'â ider ve böyle olmayub da ya'ni devlet-i 'aliyyenin teba'asından ma'dûd değilsek hukûkumuzu muhâfaza idecek diğer bir merci' ta'yîn olunmak

değil daha ziyade paşa idaresinde yapılan usulsüzlükler ve halkın rızasını kazanamamış olmasından da kaynaklandığına işaret eder. Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak*, 156.

- 23 Meclis ve komisyonların yerel halkın katılımına dair sağladığı imkân ve açmazlar için bkz. Jun Akiba, "The Local Councils as the Origin of the Parliamentary System in the Ottoman Empire," *Development of Parliamentarism in the Modern Islamic World*, ed. S. Tsugitaka (Tokyo, 2009), 176-204. Reformların hayata geçmesinde yerel durum ve katkının süreci nasıl etkilediğine dair Edirne ve Ankara arasında yapılan verimli bir mukayese için bkz. Yonca Köksal, "Imperial Center and Local Groups: Tanzimat Reforms in the Provinces of Edirne and Ankara," *New Perspectives on Turkey* 27 (2002): 107-138.
- 24 M. Talha Çiçek, "Negotiating Power and Authority in the Desert: the Arab Bedouin and the Limits of the Ottoman State in Hijaz, 1840-1908," *Middle Eastern Studies* 52, no. 2 (2016): 260-79.

üzere cevâb-ı redd i'tâsını istirhâm ederiz.” Nureddin bir önceki dilekçesini bitirirken olduğu gibi durumunun acillik ve vahametini belirten herhangi bir gerekçe de eklemek zorunda hissetmez kendisini.²⁵

Burada biraz duraklayıp Nureddin'in bu tavrının merkezî hükümet nezdinde ne manaya geldiğine daha derinlemesine bakmak gerekir. Her şeyden önce, tabiyet siyaseti 19. ve erken 20. yüzyıl boyunca devletler arası rekabetin önemli konularından biriydi. Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale izleği neredeyse tamamen aynıydı: Tebaası olsun ya da olmasın bir kargaşa çıktığında Avrupalı devletler ya kendi tebaaları yahut da dindaşları namına sürece müdahil olabiliyordu.²⁶ Başlangıcı itibariyle ticari ve siyasi ilişkileri idare ve idame etmenin bir aracı olan konsolosluklar, güç dengesinin bozulmasıyla Avrupalı devletlerin baskı aracına dönüşmüşlerdi. 19. yüzyılda Osmanlı tebaasından bilhassa gayrimüslimler Avrupalı devletlerin himayesine girip o devletlerin pasaport veya patentalarına sahip olabilmek için her yolu deniyor, bu devletlerin himayesine girdiklerinde elde edecekleri iktisadi ve hukuki imtiyazlara sahip olabilmek için yüksek meblağlar ödemeyi göze alabiliyorlardı. Osmanlı Devleti bu konuda III. Ahmed zamanından beri çaba göstermesine rağmen bir türlü muvaffak olamamıştı.²⁷

Nureddin'in diğer ülke sefirlerini devreye sokmak kaydıyla devlet içinde haklarını aramaya devam edeceğini söylemesi, aslında, merkezî hükümet nezdinde böyle köklü bir meseleye atıfta bulunmaktaydı. Yabancı devlet pasaportunu alan veya himayesine giren kişilerin hakları bu devlet konsolosları tarafından korunup kollanıyordu. Osmanlı tarihçiliğinde tebaanın devletler ve milliyetler arasında gidip gelmesine örnek gösterilebilecek çok sayıda vakıa yaşanmıştır.²⁸ Benzer bir durum Osmanlı Devleti'nin Şii tebaası için de geçerlidir. İngiliz ya da Rus pasaportu taşımak Osmanlı Irak'ında da avantajlıdır.

25 BOA, BEO 492/36893, 11 Rebiyülâhır 1312 (10 Aralık 1894).

26 Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, gözden geçirilmiş baskı (Londra: I.B. Tauris, 2004), 55-6.

27 İbrahim Serbestoğlu, “Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu,” *OTAM* 29 (2011): 196-200.

28 James Meyer, Rusya'dan Osmanlı'ya göç eden Müslüman göçmenlerin birtakım güçlüklerle karşılaştıklarında Rus tabiiyetlerinin resmî işlerini kolaylaştırmasını ümit ederek zaman zaman nasıl vurguladıklarından bahseder. Bu göçmenler zaman içinde bir çeşit çifte vatandaşlık edinmişlerdir ve hangi tabiyet ne zaman işlerine yararsa, onu kullanmayı tercih etmişlerdir. Meyer'e göre bu bir hayatta kalma stratejisidir. James Meyer, *Turks Across the Empire: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 1-20.

Örneğin 1907 yılı Ocak ayında Osmanlı-İran sınırında bulunan Hanekin kazasından Bağdat vilayet merkezine doğru yola çıkan ve Rus pasaportu taşıyan üç Şii, yolda bir kazaya uğramış ve darp edilmişti. Olay, Bağdat'a iki saat mesafede cereyan etmişti. Üç kişiden ikisi bacaklarından yaralanmış ve paraları çalınmıştı. Gecenin geç vakti Bağdat Rusya Konsolosu valiyi durumdan haberdar etti. Bunun üzerine vali hemen jandarma komutanını çağırttı. Komutan zanlıları derdest edip daha gecenin sabahında yaka paça Bağdat'a getirdi. Gerekli işlemler konsolosluk tercümanının da hazır bulunduğu esnada yerine getirildi. Zanlılar suçlarını kabul edip mahkemeye sevk edildi. Valinin meseleyi itinayla takip ettiği açıktır. Ayrıca konuyu önemli bulmuş olmalı ki İstanbul'daki merkezî hükümeti de durumdan haberdar etmiştir.²⁹ Bu itinanın mağdurların mezhebi aidiyetleri dolayısıyla değil, doğrudan Rusya tebaası olmaları nedeniyle gösterildiğini varsaymak makuldür.

Ancak Nureddin ve İbrahim'in 200'ü aşkın aile efradı ile emlaki Bağdat'ta bulunuyor ve Şûrayıdevlet kararı halihazırda Nureddin'e haksızlık yapıldığını teyit ediyorken, iki kardeşin asıl maksatları bir tabiyet değişikliğinden ziyade belki tanıdıkları sefirlere müracaat edip onların nüfuzlarını kullanmak anlamına geliyor olmalıdır. Ayrıca bu ifadeler yukarıda belirttiğimiz gibi dokunaklılığı artırmak ve durumun acilliğini vurgulamak gibi anlamlar da yüklenmiş olabilir. Gerçek niyetleri meçhuldür.

Merkezî hükümet Nureddin'in talebini tekrar duyar ve Bağdat Vilayeti'ne onun durumuyla ilgili bir yazı gönderir. Yazıda Nureddin'in ortaya koyduğu gerekçelerden Sıhhiye Heyeti'nin raporuna atıfta bulunularak göğüs hastalığından dolayı daha sıcak bir şehirde, bilhassa aile efradının düştüğü sefil durum öne sürülerek Bağdat'a dönme talebi ulaştırılmış ve vilayetten bu konuda görüş istenmiştir.³⁰ Lakin vilayetin görüşü hâlâ aynıdır. Nureddin ve İbrahim kardeşlerin Bağdat'ta Hille'de asayiş bozacağı endişesi yinelenir. Bir yandan "İslam Birliği" siyasetiyle Şiileri Osmanlı halifesine bağlamaya çalışırken diğer yandan da bölgede yayılmakta olduğunu düşündüğü Şiiğin önüne geçmek için mektepler açmak ve hocalar göndermek suretiyle Sünni mezhebini yaymaya çalışan Osmanlı Devleti, bölgede mezhep temelli bir çatışma ihtimalinden endişe etmektedir.³¹ Nureddin'in ısrarlı dilekçelerine hatta yakarışlarına bu yüzden temkinle yaklaşır. Vali Paşa'nın sözüne itimat etmeyi tercih eder.

29 BOA, YPRK.UM 79/47, 10 Zilhicce 1324 (25 Ocak 1907).

30 BOA, BEO 492/36893, 11 Rebiyülâhır 1312 (10 Aralık 1894).

31 Faruk Yaslıçimen, "Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy against the Spread of Shiism in Iraq during the Time of Abdülhamid II," *DİVÂN* 21, no. 41 (2016): 65-72.

Ümit

Allah'tan ve devletten ümidi kesmeyen Nureddin ve İbrahim kardeşler, biri Ocak diğeri Şubat 1895 tarihlerinde olmak üzere Sadaret'e iki dilekçe daha gönderir. İbrahim, ağabeyi Nureddin'in bir dilekçesinde iddia ettiği Bağdat Nakibüleşrafi Seyyid Süleyman Efendi'nin kamu malını gasp edip mesele'nin kendi üzerine yıkılmaya çalışıldığını söyler ve muarızlarının onu "telef etmek" istediğini ifade eder. Maişet temininden aciz, ailesine yiyecek ekmek sağlayamamaktadır. Ancak yine de "bâb-ı adâlet[in] herkes için kûşâd olduğu" inancını muhafaza etmektedir. İddialarına yine şahitler de getirir. Ona göre, Bitlis'in eski valileri Mahmud Reşid Paşa ve Mahmud Bey ile Bağdat eski valisi Sırrı Paşa devlete olan sadakat ve hizmetlerinden haberdarlardır. Şayet kendilerine inanılmıyorsa, mezkûr kişilere veya Hülle mutasarrıfına sorulursa mağduriyetlerinin ortaya çıkacağını söyleyerek Sadaret'ten iki ricada bulunur. Birinci ricası "lutfen ve Rasullullah sallallahu aleyhi ve sellem efendimize hürmeten" Bağdat'a gönderilip Hülle'den uzaklaştırılmalarına sebep olan kişileri Meclis-i İdare ve Meclis-i Askeri'de mahkemeye vermektir. İkincisi ise kendisine "menfâlar tahsisatı"ndan çoluk çocuğuyla geçimini sağlayacak kadar maaş tahsis edilmesidir.³²

İbrahim'in ağabeyi Hamza Ağazade Nureddin imzasıyla gönderdiği ikinci dilekçe 16 Şubat 1895 tarihlidir. Dilekçede daha evvel arz ettikleri ve kendilerine yapılan haksızlık biraz daha ayrıntı şeklinde tekrar edilmektedir. Buna göre Hülle'de kefil oldukları mukataa mültezimlerinin hükümete 67.000 kuruş borcu kalması üzerine 300.000 okka miktarındaki zahirelerine haciz koyulup daha evvel hazineye teslim edilen 10.000 kuruşa da el koyulduğu ve bununla da yetinilmeyerek 5.000 lira kıymetindeki arazilerinin herhangi bir mahkeme kararı ve icra memurlarının haberi olmaksızın ve "resmî müzâyede pusulası bulunmaksızın" bir saat içinde 140.000 kuruşa bir Bağdatlıya satıldığı belirtilmiştir. Mesele Şûrayıdevlet'e taşınmış ve iddialarına göre 13 Haziran 1892 tarihinde çıkarılan mazbata haklılıklarını teyit etmiştir. Meselenin ucu valiye dokunacağından İstinaf Riyaseti meseleyi hasıraltı etmeye çalışmıştır. Nihayetinde zahire, akçe ve emlakleri hükümetin elinde kalır.³³

Peki, Nureddin ve İbrahim kendilerine yapılan haksızlığın başlangıcı 1892 yılına gidiyorken, 1894 yılındaki Şii-Sünni meselesine nasıl bulaşmış ya da bu meseleyle nasıl irtibatlandırılmıştır? Nureddin, o zaman sancak merkezi olan Hülle'deki kamu arazilerinden bazılarının Bağdat nakibüleşrafının mutemedi Muhammed Şebib adında biri tarafından zimmetine geçirildiğini ve bunun da müşir paşanın

32 BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894).

33 BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894).

tahkikatiyle ortaya çıktığını bir şekilde öğrendiğini söyler. Nureddin'e göre nakip efendinin istifasını gerektirecek kadar ciddi bu durum, Hazine-i Hassa memurlarınca da bilinmekteymiş. Bu esnada başka bir olay, işte Samarra Vakıyası olarak bilinen olay cereyan etmiş. Hille müftüsünü bir meseleden dolayı şikâyet eden beş kişi Bağdat'a çağırılmış. Vilayetin emri Hille kaymakamına ulaştığında, özellikle müftü ve nakibin adamlarının kışkırtmasıyla şikâyetçiler eşeğe ters bindirilip başlarına neft yağıyla çamur sürülüp hakaretler edilerek Bağdat'a gönderilmişler. Nureddin mezkûr kişilere reva görülen kötü muamelenin kaymakam, müftü ve nakibin Hille'de yaptığı güç gösterisinden ibaret olduğunu, ancak halkın devlete olan güvenini de zedelediğini söyler. Ona göre, zaten devletin yüksek makamlarına iletilen şikâyet neticesinde Hille kaymakamı, müftü ve nakibin mutemedi Muhammed Şebib'in uygunsuz hali ortaya çıkınca kaymakamın azli istenmiştir. Ancak bu kişiler Vali Paşa ve nakibin himayesinde bulduklarından, üzerlerine gidilememiştir. Nureddin'e göre Vali Paşa bu ikinci meseleyi yorumlayarak konuyla hiç alakaları olmadığı halde suç kendisine atarak merkezî hükümeti yanıltmış, neticesinde Nureddin ve İbrahim, Musul'a sürgün edilmiştir. 1892'de başlayan mağduriyetlerine atfen üç senedir zor durumda yaşadıklarını, geçim sıkıntısı çektiklerini ve yazdıkları dilekçelerle yaptıkları müracaatlardan hiçbir netice alamadıklarını belirten Nureddin artık 60 yaşını geçtiğini söylemiş ve durumun düzeltilmesini talep etmiştir.³⁴

Doğrusu, Nureddin'in yazdıkları akla uzak değildir. Ayrıca makalenin başındaki dilekçeyle irtibatının nasıl kurulduğu ya da kurulmaya çalışıldığına dair bilgiyi de bu telgraf vasıtasıyla öğreniriz. Anlaşılan o ki, Hille kaymakamının gadrine uğradığı iddia edilen kişilerden biri Nureddin veya kardeşi İbrahim değildir. Ancak merkezî hükümete 68 imzayla gönderilen Arapça dilekçeyle aynı pozisyonda durmakta, olayı benzer şekilde nakletmektedir. Bu ise dilekçenin yazım sürecinde bir şekilde bulunmuş olma ihtimalini kuvvetlendiriyor. O halde elindeki ayrıntıları neden daha önce paylaşmadı? Aynı pozisyonda bulunduğunu merkeze hissettirmekten mi korktu? Bu soruların cevaplarını bilmiyoruz lakin vali, müftü ve nakib ile Nureddin arasındaki husumetin 1894 tarihindeki Samarra Vakıyası'ndan iki sene evvel başladığı açıktır. Evet, Şûrayıdevlet'in tahkikatı Nureddin'i haklı çıkarmıştır; ancak Vali Paşa, Şii-Sünni meselesinin siyaseten anlamını ve merkezde uyandırdığı endişeyi iyi bildiğinden, Nureddin'i toplumda mezhep çatışması ve huzursuzluk çıkaran biri olarak suçlayıp sürgüne göndermiş olması muhtemeldir.

Şemseddin Sami'nin *Kâmûsül-'Alâm*'ına göre bin kişilik bir Yahudi nüfus hari-cinde Hille nüfusunun tamamına yakını Müslümandır. Bir yarısı Sünni diğeryise

34 BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894).

Şiidir; yani mezhep temelli bir çatışma vahim boyutlara varabilir. Nihayetinde 1894 yılında Hille, Irak'ta sayıca binden fazla Osmanlı askeri barındıran altı yerleşim merkezinden biriydi.³⁵ Bağdat Vilayet Salnamesi'ne göre 1874 ile 1893 yılları arasında kaza değil sancak olarak tasnif edilmiş ve ancak 1894 yılında Divaniye sancağına tabi bir kazaya çevrilmişti.³⁶

Öte taraftan Nureddin, kendisine mali bakımdan yapılan haksızlık ortaya çıktığı halde başvurulardan tatmin edici bir netice alamayınca müftü hakkında Samarra Vakıası vesilesiyle başlatılan kampanyaya bir şekilde, özellikle siyasi kaygılarla, destek vermiş de olabilir. Vali Paşa merkeze gönderdiği dilekçelerin hiçbirinde Nureddin veya İbrahim'in imzası bulunduğunu söylememiştir. İki meseleyi birbiri peşi sıra zikrederek sadece görünürde irtibat kurmakla yetinmişti. Nureddin ile İbrahim'in 1894 yılında gönderilen 68 imzalı Arapça dilekçeyle nasıl irtibatlandırıldığı, bu yazışmaların hiçbirinde ortaya koyulmamıştır. Tek irtibat, az evvel belirtildiği üzere Nureddin'in aynı tezi son gönderdiği telgraflardan birinde benzer şekilde ifade etmesidir. Daha ilginç, merkezî hükümet de bu irtibatsızlık üzerinde durmamıştır.

Basra'da nüfuz sahibi eşrafın ahaliyi teşvik ederek dilekçe yazdırmak ve merkezî hükümete telgraf çekmek yoluyla yerel hükümeti baskı altına almaya çalışması önemli sonuçlar doğurabilmekte ve yerel yöneticiler görevlerini kaybedebilmekteydi.³⁷ Dolayısıyla İbrahim ve Nureddin kardeşlerin bu dilekçeyi bizzat kaleme almış ve ahaliye imzalatarak merkeze göndermiş olması da ihtimal dahilindedir. Her ne yolla olursa olsun, onlar dilekçelerini yineledikçe Vali Hasan Paşa'nın tavrı da sertleşmiştir. İki kardeşin "uygunsuz ve mefsetet takımından" olduklarını yine vurgular ve Hille'de yaptıkları tahrikler ve "ifsâdât-ı mütevâliye neticesi Sünniler ve Şiiler arasında ihtilâf zuhûruyla kazânın âşâyîşini ihlâl" ettiklerini ileri sürüp Bağdat'a gönderilmelerinin caiz olmadığını ifade eder.³⁸ Başka herhangi bir açıklamaya gerek duymaz. Öne sürdüğü sebep, merkezî hükümet nazarında zaten yeterince mühimdir.

35 Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak*, 264. Herzog'a göre bahsi geçen yerleşim merkezlerindeki asker sayıları şöyledir: Bağdat (4714), Musul (2066), Nasıriye (1763), Kerkük (1772) ve Hille (1002)

36 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017), 350.

37 Burcu Kurt, *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914* (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 40-1; Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," *Beginnings of Modernization in the Middle East* içinde, der. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: The University of Chicago Press, 1968), 47-8.

38 *BOA, BEO 529/39639, 7 Cemaziyülâhır 1312 (6 Aralık 1894).*

Uzunca bir vakit ne Nureddin ve İbrahim'in gönderdiği dilekçeler sonuç verir ne de Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın tavrı yumuşar; ancak 1895 yılının sonlarına doğru durum değişmeye başlar. Bağdat Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne giden bir yazıda, gerçi iki kardeşin "mefsedet takımından" olduğu yinelenir, dahası Nureddin ve İbrahim'in kaymakamlık merkezi Hille'den Divaniye'ye nakledilirken çıkardıkları varsayılan karışıklıkların Şii ve Sünni halk arasında ihtilafa sebebiyet verdiği de söylenir. Musul'a sürülmelerinin altında yatan sebep de zaten budur. Ancak Musul Vilayeti'nden Bağdat Vilayeti'ne gönderilen yazıda Nureddin'in "islâh-ı nefis" ettiği ifade edilip, affedilerek Bağdat'a gönderilmesi için müsaade istenmiştir. Bağdat valisi de durumu merkezî hükümete bildirir. Aradan geçen bir seneden fazla zaman zarfında Vali Hasan Paşa nasılsa yumuşamış ve Musul Vilayeti'nden gelen talebi öncesinde olduğu gibi reddetmeyip doğrudan Dahiliye Nezareti'ne göndermeye karar vermiştir. Talep yaklaşık on gün sonra Dahiliye Nezareti'nde ele alınır. Nureddin, Bağdat valisinin yumuşayan tavrını ve Bağdat'a dönebilmesini sağlayacak dilekçeyi merkezî hükümete gönderdiğini öğrenir öğrenmez, birkaç gün içinde Musul'dan Sadaret'e bir telgraf daha çeker. Kendisi hakkında gönderilen yazıdan haberdar olduğunu beyan edip, hastalığının günden güne artıp hayatını tehlikeye soktuğunu ifade eder. Uzun uğraşlar sonucu doğan bu fırsatı kaçırmak istememektedir. Aylardan ekim olduğundan havaların iyice soğuduğunu, affedilmesini ve hızlıca çıkacak izinle memleketine dönmeyi umduğunu yazar.³⁹

Nihayet Nureddin ve İbrahim için her şey iyiye gitmeye başlamış, Bağdat'a dönmelerinin önündeki en büyük engel olan Vali Hasan Paşa'nın tavrı değişmiştir. Lakin işleri o kadar da kolay olmayacaktır. Zira Musul Vilayeti'nden gelen yazıda Nureddin'in affi istenmişse de Hasan Paşa'nın önceki uyarılarında belirttiği mezhep meselesi merkezî hükümeti hâlâ endişelendirmektedir. Sadaret, Dahiliye Nezareti'nden iki kardeşin Bağdat'a dönmesinin "maslahaten ve siyâseten" caiz olup olmadığının iyice tetkik edilmesini ister. Konuya ilişkin ulaşabildiğimiz son bilgiler Sadaret'in talebi üzerine yapılan bu ayrıntılı tetkikattan ibarettir. Tetkikat aynı zamanda bir süredir devam etmekte olan Nureddin meselesinin bir özeti niteliğindedir. Buna göre, Nureddin ile Bağdat mevcut yerel idarecileri arasındaki husumetin tebarüz ettiği meselelerden biri olan kefalet meselesinden dolayı Nureddin'in mallarına gayri hukuki bir şekilde el koyulması olayı tıpkı Nureddin'in anlattığı gibidir. Şûrayıdevlet, Nureddin'in haklılığını teyit ederken vilayetçe de bir yolsuzluk yapıldığı kanaatine varmıştır.⁴⁰

39 BOA, BEO 702/52626, 23 Cemaziyülevvel 1313 (11 Kasım 1895).

40 BOA, BEO 702/52626, 23 Cemaziyülevvel 1313 (11 Kasım 1895).

Dahiliye Nezareti'nin incelemesine göre, bir mültezime kefaletinden dolayı Nureddin'in ödemesi gereken 67.000 kuruşa güvence olarak 5.000 lira kıymetindeki mukataası haczedilip satılmıştır. Nureddin'in el koyulup satılan arazisindeki mahsulden elde edilecek bir senelik gelir, borcunu karşılayabilecek kadardır. Ayrıca merkezî hükümetin kanaatine göre Nureddin'in menkulleri varken gayrimenkullerinin aceleyle satılması, işe mahallince fesat karıştırıldığını da açıkça göstermektedir. Merkezî hükümet yetkililerine göre bu yolsuzluğun mesuliyeti yerel icra memurlarındadır. Hükümet, malını mülkünü geri isteyen Hilleli Hamza Ağazade Nureddin'e hak vermektedir. Ayrıca hükümet yetkilileri bu yolsuzluğun sebep olabileceği ve diğer mültezimlerin mal satışlarını da menfi yönde etkileyebilecek bir iktisadi güvensizlik ortamının doğmasından endişelenmektedir. Maliye ve Adliye nezaretlerine gereğinin yapılması emredilir. Arazi meselesi böyleyken, araya birdenbire Hille'den 68 imzayla gönderilen 3 Haziran 1894 tarihli Arapça dilekçe girmiştir. Merkezî hükümet memurları, Bağdat Valiliği'nin ifadelerindeki çelişkili yanları sorgulamaksızın durumu olduğu gibi aktarır. Buna göre, imza meselesinin ardında yatan sebep aslında Hille'de akar peyda eden Hille Naibi Abdülnâfi Efendi ile Ceza Reisi Emin Efendi'nin bir tertibi iken sonradan meselenin büyütülmesi için Sünni-Şii sözleri karıştırılmıştır. Nasıl bu gibi tahriklerde bulunan İranlılar İran Karperdazı tarafından beldeden uzaklaştırıldıysa, “yerli Şiilerden” Nureddin ve İbrahim gibi şahısların da uzaklaştırılması gerektiği Bağdat Vilayeti tarafından beyan edilmiş, bunun üzerine bu ikisi önce Musul'un Köysancak kasabasına, ardından da Musul'a nakledilmişlerdir. Fakat Bağdat'a dönme istekleri kabul görmez. Nureddin ve İbrahim kardeşler her fırsatta Bağdat'a iadelerini talep etmeye devam etmişlerdir. Aradan bir buçuk seneye yakın bir süre geçtikten sonra “islâh-ı nefis” ettiklerini beyan edip affedilmeleri Musul Vilayeti tarafından Bağdat'a ve Bağdat Vilayeti üzerinden de Dersaadet'e bildirilir.⁴¹ Nihayetinde, Nureddin ve İbrahim kardeşlerin affedilip Bağdat'a dönmüş olmaları ihtimali oraya hiç dönememiş olmaları ihtimali kadar yüksektir. Öte yandan, Musul valisinin aracılığı, Bağdat valisinin yumuşayan tavrı ve Samarra Vakıası'nın üzerinden bir buçuk seneye yakın bir vakit geçip olayın küllenmiş olmasının kardeşlerin dönüşünü kolaylaştırmış olması ihtimali daha yüksektir.

Sonuç Yerine

Müfret vakıalar zaman ve mekânla kayıtlı olsalar da münferit değillerdir. Bir bağlam içinde ortaya çıkmak zorundadırlar. Dolayısıyla ait oldukları bağlamlar hakkında bilgi verirler. Diğer bir ifadeyle, bir kişinin hikâyesi diğerlerinin yaşaması

41 BOA, BEO 702/52626, 23 Cemaziyülevvel 1313 (11 Kasım 1895).

muhtemel hikâyeler hakkında da ipuçları sunar; çünkü toplumsal alanda hareket eden bireylerin, sırf kendi çıkarları adına hareket etseler bile, toplumun diğer fertleriyle makul düzeyde ilişki kurmaları gerekir. Bu çalışmada aranan da sıradan Şii vatandaşların devlet idarecileriyle kurmuş olabileceği “makul” veya “muhtemel” ilişkiler hakkında bir kanaat oluşturmaktır. Bu çalışmanın konusu olan Nureddin ve İbrahim, görüldüğü kadarıyla Osmanlı Devleti’nin Irak’ta yaşayan Şii tebaasından, mukataa işleten ve mültezimlere kefil olabilecek kadar zengin iki kardeşdir.⁴²

Nureddin ve İbrahim, Osmanlı Devleti’nin idari ve hukuki işleyişini bilmekte ve hak arama yollarını sonuna kadar kullanmaktadır. Dertlerine devletin yüksek makamlarında derman ararken yerel idarenin çarpık yanlarını merkeze göstermekten ve yolsuzlukları bildirmekten çekinmezler. Üslup bilirler. Israrcıdırlar. Merkezî hükümete defalarca, bir keresinde söyledikleri üzere, elliden fazla telgraf çekip haklarını aramışlardır. Onların Şii olup olmaması bu bakımdan bir şeyi değiştirmez. İbrahim ve ağabeyi Nureddin yaşadıkları vilayette dönen siyasi çekişmelerden bir şekilde haberdardır, ayrıca girişken ve uyanık kişiliklere sahiptirler.

Şii Nureddin ve İbrahim dilekçelerinin birinde yürütme ile yargı arasındaki farkı da devletin yüksek makamlarına hatırlatmaktaydı. Doğru, Osmanlı Devleti’nde yürütme ve yargı arasındaki güçler ayrılığı ilkesi 1870’lerde, özellikle taşra idaresini formalize ederken, yürürlüğe koyulmuştu. 1876 Anayasası’nda bu ayırım açıkça yapılmış ve mülki amirlerin hukuki konular hakkında gelen dilekçeleri kabul etmesi yasaklanmıştı. Ancak iki kardeşin bilmediği, siyasi otoritenin kırılma noktası zaman ve mekânlarda devletin güçler ayrılığı ilkesinin çiğnenmesine idari görevlilerin otoriteyi sağlaması adına göz yumabildiği idi.⁴³

Dilekçelerde dikkati çeken diğer bir husus ise Nureddin ve İbrahim’in yüksek rütbeli Osmanlı memurlarını, onlarla iş yapmış olmaları ki, referans göstermeleridir. Bu çerçevede Ordu-yı Hümayun erkânı, Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa, Hülle eski mutasarrıfı Celaleddin Paşa, Bitlis’in eski valileri Mahmud Reşid Paşa ve Mahmud Bey’in isimlerini zikretmişlerdir. Ancak yazışmalarda bu isimlerle istişare edilip edilmediğine dair bir bilginin bulunmaması gariptir.

42 İltizam sistemi Tanzimat reformlarıyla ortadan kaldırılmış, ancak toplanan vergilerdeki düşüş nedeniyle kısa bir süre sonra tekrar ihdas edilmişti. Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, 88-90. Acaba Nureddin’in özünde iktisadi bir meseleye dayandığı görülen bu durumu yerel mukataacıların kaldırılmak istenmesiyle alakası olabilir mi? Bu seçenek ihtimal dışı değildir, lakin bu meselede ne yerel ne de merkezî hükümet yetkilileri böyle bir düzenlemeye atıfta bulunmuştur.

43 Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity in the Ottoman Empire* (New York: Palgrave Macmillan, 2011), 38-41.

Vali Hasan Refik Paşa'nın da beyan ettiği üzere, 1890'larda Bağdat vilayeti civarında bir meseleyi Şii-Sünni ihtilafı şeklinde yorumlamak, o meselenin büyümesine sebep olabilmektedir. Paşanın dediği doğruysa, İran Karperdazı da Bağdat'ta mezhep temelli bir kargaşa çıkmasından kaygılanmaktaydı. Nureddin meselesinin başlangıcı 1892 yılına gider. Ancak uzaklaştırılmalarına sebep olan yahut bahane gösterilen olay 1894 yılında çıkan Samarra Vakıası'nın bir uzantısı, yansımasıdır. Anlaşılan, bu vakıanın etkileri Hille'ye de sirayet etmiş, Şiilere karşı yapıldığı düşünülen kötü muameleden duyulan rahatsızlık Hille Şiilerinin bir bölümü tarafından da paylaşılmıştır. Şûrayıdevlet kararıyla mali konuda Nureddin'e haksızlık yapıldığı ortaya koyulmasına rağmen 68 imzalı dilekçeyle irtibatı olup olmadığı iyice soruşturulmaksızın, muhtemelen meselenin bölgedeki harareti hâlâ yüksek olduğu için Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın sözüne itimat edilerek sürgün edilmiştir. Ancak Nureddin'in kendisine yapılan haksızlık giderilemediğinden dolayı bu dilekçe olayına karışmış olma ihtimali de yok değildir. Mamafih, Nureddin ve İbrahim'i sürgüne göndermeye kararlı ve ısrarcı olan Vali Hasan Paşa, bu dilekçelerden birinde ne iki kardeşin imzalarının bulunduğunu söylemiş ne de dilekçelerle bağlantılarını açıklamıştır. Sadece Hille'de Şii ve Sünni ahali arasında karışıklık çıkardıklarının öteden beri malum olduğunu söylemekle kifayet etmiştir ki bu durum Nureddin ve İbrahim'in haksız yere sürgün edildikleri anlamına da gelebilir.

Bununla irtibatlı olarak, mezhep adının bir sıfat olarak kullanılması Bağdat Valisi Hasan Paşa'nın kasıtlı bir tercihidir. Burada söylem gücünün siyaseten kullanımı söz konusudur. Hasan Paşa, Dersaadet'e konuyla ilgili gönderdiği ilk yazılarda Nureddin'den sadece ismini anarak bahsetmiştir; ancak Nureddin'in merkezî hükümete gönderdiği ısrarlı dilekçelerden sonra, sertleşen tavrının bir tezahürü olarak mezhepsel farklılık meselesini vurgulamış, artık "Şii Nureddin" ifadesini kullanmıştır. Buna mukabil, merkezî hükümet Bağdat Vilayeti tarafından kullanılan bu ifadeyi muhtemelen salt bir vasıflandırma olarak kabul edip korumuştur. Nureddin ise devletle yazışırken Şii mezhebine mensubiyetini belirtmemiş, bunun yerine "mümin ve muvahhid" olduğunu söylemiştir. Şüphesiz her iki tercih bilinçli seçimlerin sonucudur.⁴⁴

Nureddin ile Hacı Hasan Refik Paşa arasında kişisel bir düşmanlık bulunma ihtimali de pek yüksek değildir. Stephen Longrigg, 1834 yılında doğup 1901'de vefat eden Hasan Refik Paşa'yı kendi gözlemlerine dayanarak "İstanbullu, heybetli ve

44 Öte yandan Nureddin, Bağdat Valisi Hasan Refik Paşa için bir dilekçesinde Hasan Paşa, bir diğerinde Hacı Hasan Paşa demiştir.

eski kafa dindar⁴⁵ bir adam olarak tarif eder. Paşa, Sultan Abdülaziz döneminde yüksek mevkilere ulaşmış ve II. Abdülhamid döneminde önemli vazifeler verilmiş yaşlıca ve muteber bir zattır. Sözüne merkezî hükümetçe itibar edilmesinin en önemli gerekçesi bu yüksek konumudur. İleri yaşına rağmen, Bağdat valisi olarak faaldir. Bununla birlikte, kapsamlı reformlar yoluyla “ilerleme” ülküsünü takip etmek yerine denge adamı olmayı tercih etmiştir. Valiliği esnasında Bağdat, Osmanlı Devleti’nin doğu vilayetleri arasında en sakini kabul edilir.⁴⁶ Nureddin’e karşı ziyadesiyle dikkatli tutumunun nedeni de bu hassasiyeti olabilir. Nureddin ve İbrahim kardeşler, güvendiği birileri tarafından ona, Hille’de bir mezhep çatışması çıkartma niyet ve imkânı olan kişiler gibi tanıtılmış olmalıdır.

Bu bakımdan, “Şii” Nureddin örneği tarihyazımındaki diğer örneklerle de uyumludur: Devlet yetkilileri siyasi düzen korunduğu müddetçe çeşitli mezheplere mensup kişilerin mezhebi farklılıklarını vurgulamayı tercih etmez. Ancak ne vakit bir sorun çıkar, özellikle de siyasi itaatsizlikle alakalı olursa, işte o zaman idarecilerin dil ve söylemleri keskinleşir ve mezhebi farklılık olumsuz manada vurgulanır. Görünür ve gösterilir olur.⁴⁷

Peki, Nureddin ve İbrahim dilekçelerinde sitemle değindikleri üzere Osmanlı değiller miydi? Doğrusu, Osmanlı Devleti’nin Iraklı ve yerli Şii tebaasından bu iki kardeşin tüm dilekçelerde altını çizdikleri mağduriyetin ardında, edilgenlikleri ve mazlumlukları kadar öznellikleri de yatar. Çeşitli valileri referans göstermeleri ve merkezî hükümete sık sık telgraf göndermeleri bunun işaretlerindedir. Israrlı talepleri eninde sonunda karşılık bulur. Köysancak’tan Musul’a nakledilmiş ve nihai kertede nakledildikleri bu vilayetin yetkilileri aracılığıyla affedilmeleri konusunda bir gelişme sağlayabilmişlerdir. Şûrayıdevlet, Bağdat’taki iktisadi meselede onun lehine karar vermiştir. Buna ilaveten, Nureddin’in bazı hakları gasp edildiğinde diğer ülke sefirlerini meseleye dahil etmek ve tabiyet değiştirmekten bahsetmesi salt retorik bir anlamdan fazlasını da taşıyabilir. Çıkarlarının korunması için her imkân ve ihtimal, Nureddin ve kardeşi için bir dereceye kadar düşünülebilir olmalıdır. Elbette, Nureddin ve İbrahim’in geçimini Osmanlı Devleti’nde mukataa işleterek sağlayan ve yüksek rütbeli idarecilerle ilişki geliştirebilmiş kişiler oldukları unutulmamalıdır. Gidecek

45 Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: Clarendon Press, 1925), 301.

46 Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak*, 157-59.

47 Maurus Reinkowski, “Double Struggle No Income”: Ottoman Borderlands in Northern Albania,” *International Journal of Turkish Studies* 9 (2003): 239-53; Faruk Yaslıçimen, “Sunnism versus Shiism?,” 153-67; Stefan Winter, *The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2010), 7-29.

başka yerleri olmadığı gibi, merkezî hükümete öyle ya da böyle yerel idareden daha fazla güvenmekteydiler. Merkezî idarenin uzak diyarlarda yaşayan tebaa nazarında daha adil telakki edilmesi de nadirattan değildir. Merkez, devletin uzak vilayetinde yaşayan halk için güvenilir bir merci olarak durmaktadır. Bunu sağlayan gelişme ise yeni iletişim teknolojilerinin devlet ile toplum arasındaki etkileşim imkânlarını genişletmesiydi. Nihayetinde eğer telgraf hatları çekilmemiş olsaydı, Nureddin ve İbrahim İstanbul'a bunca telgrafi gönderemeyecek, dertlerini ve taleplerini ısrarlı bir şekilde anlatamayacaklar ve hatta belki de bir hikâyeleri hiç olmayacaktı!

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH.MKT)

Yıldız Perâkende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı (Y.PRK. MYD)

Yıldız Perâkende Askerî Marûzâtı (Y.PRK.ASK)

İrâde Husûsî (İ.HUS)

İkincil Kaynaklar

Afacan, Serhan. "Devletle Yazışmak: Türkiye ve İran Sosyal Tarihçiliğinde Dilekçeler." *Türkiyat Mecmuası* 21 (2011): 1-29.

Akiba, Jun. "The Local Councils as the Origin of the Parliamentary System in the Ottoman Empire." *Development of Parliamentarism in the Modern Islamic World* içinde, der. S. Tsugitaka, 176-204 (Tokyo, 2009).

Çetinsaya, Gökhan. *The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*. London: Routledge, 2006.

Çiçek, M. Talha. "Negotiating Power and Authority in the Desert: the Arab Bedouin and the Limits of the Ottoman State in Hijaz, 1840-1908." *Middle Eastern Studies* 52, no. 2 (2016): 260-279.

Douwes, Dick. *The Ottomans in Syria: A history of Justice and Oppression*. Londra, New York: I.B. Tauris, 2000.

Hanioglu, Şükrü. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

Herzog, Christoph. *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak: Die Provinz Bagdad, 1817-1917*. Bamberg: University of Bamberg Press, 2012.

Hourani, Albert. "Ottoman Reform and the Politics of Notables." *Beginnings of Modernization in the Middle East* içinde, der. William R. Polk ve Richard L. Chambers, 41-68. Chicago: The University of Chicago Press, 1968.

- İnalçık, Halil. "Osmanlı Padişahı." *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 13, no. 54 (2010) (ilk basım 1958): 9-20.
- Kedourie, Elie. "The Iraqi Shi'is and Their Fate." *Shi'ism, Resistance and Revolution* içinde, der. Martin Kramer, 135-57. Boulder, Colorado: Westview Press, 1987.
- Köksal, Yonca. "Imperial Center and Local Groups: Tanzimat Reforms in the Provinces of Edirne and Ankara." *New Perspectives on Turkey* 27 (2002): 107-38.
- Kurt, Burcu. *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum 1908-1914*. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Litvak, Meir. *Shi'i Scholars of Nineteenth-century Iraq: The Ulama of Najaf and Karbala*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Longrigg, Stephen Hemsley. *Four Centuries of Modern Iraq*. Oxford: Clarendon Press, 1925.
- Meyer, James. *Turks Across the Empire: Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Pierce, Leslie. *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2003.
- Reinkowski, Maurus. "'Double Struggle, No Income': Ottoman Borderlands in Northern Albania." *International Journal of Turkish Studies* 9 (2003): 239-53.
- Rubin, Avi. *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity in the Ottoman Empire*. New York: Palgrave Macmillan, 2011.
- Serbestoğlu, İbrahim. "Zorunlu Bir Modernleşme Örneği Olarak Osmanlı Tabiiyet Kanunu." *OTAM* 29 (2011): 193-214.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017.
- Şemsettin Sami. *Kâmûs-u Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.
- Winter, Stefan. *The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516-1788*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2010.
- Yaslıçimen, Faruk. "Osmanlı Devleti'nin İran Eksenli Irak Siyaseti ve 19. Yüzyılda Bürokratik Bilgi Üretimi." *Bilgi ve Toplum* içinde, der. M. Hüseyin Mercan. 301-38. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- . "Saving the Minds and Loyalties of Subjects: Ottoman Education Policy against the Spread of Shiism in Iraq during the Time of Abdülhamid II." *DÎVÂN* 21, no. 41 (2016): 63-108.
- . "Sunnism versus Shiism? Rise of the Shiite Politics and of the Ottoman Apprehension in Late Nineteenth Century Iraq." Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2008.
- Yılmaz, Fikret. "Zina ve Fuhuş Arasında Kalanlar: Fahişe Subaşı'ya Karşı." *Toplumsal Tarih* 220 (2012): 22-31.
- Zürcher, Erik Jan. *Turkey: A Modern History*, gözden geçirilmiş baskı. Londra: I.B. Tauris, 2004.